

ارزیابی مشارکتی در مناطق حاشیه و روستاهای منتخب شهرستان بهار همدان

اسداله نقدی*، احمد محمدپور**

طرح مسأله: پس از چند دهه برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای کلان، اخیراً به راهبرد توسعه‌ی محلی^۱ به‌منظور بهبود پایدار شرایط زندگی در اجتماعات محلی توجه شده است. این مقاله به موضوع ارزیابی مشارکتی جهت برنامه‌ریزی توسعه‌ی محلی می‌پردازد.

روش: روش انجام تحقیق در این مقاله، اقدام‌پژوهی مشارکتی است که بر اصول نظری و روشی پارادایم‌های پراگماتیستی، تفسیرگرایی و نیز رهیافت انتقادی استوار است.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق فهرستی از نیازها، مشکلات، اولویت‌ها و همچنین راه‌حل‌های جامعه‌ی محلی را از منظر ساکنان از قبیل امکانات آموزشی، بهداشتی، حل مسئله‌ی بیکاری، توجه به نیازهای زنان و جوانان و امکانات زیرساختی نشان می‌دهد. **نتایج:** نتایج تحقیق بیان‌گر آن است که ساکنان منطقه به نیازها و اولویت‌های خود واقف بوده، برای حل آن‌ها راهبردهای مبتنی بر دانش و توانمندی محلی را پیشنهاد می‌دهند که در بسیاری موارد با اتخاذ رویکرد عمودی یا نخبه‌محور برای برنامه‌ریزی توسعه همخوان نیستند.

کلید واژه‌ها: ارزیابی مشارکتی، اقدام‌پژوهی مشارکتی، توسعه‌ی محلی، شهرستان بهار،

نواحی حاشیه‌نشین

تاریخ پذیرش: ۱۶/۴/۸۹

تاریخ دریافت: ۳۱/۱۱/۸۷

* دکتر جامعه‌شناس، عضو هیئت علمی دانشگاه بوعلی سینا، همدان <naghd@basu.ac.ir>

** دکتر جامعه‌شناس، عضو هیئت علمی دانشگاه بوعلی سینا، همدان

مقدمه

از آنجا که اولین بار در تاریخ نظریه پردازی و روش شناسی توسعه، اقتصاددانان پیشگام بوده‌اند، لذا تأکید عمده بر رشد و توجه به سنجه‌های اقتصادی مانند تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه در سطح کلان یک کشور مد نظر بود. با وجود این، پس از مشاهده نتایج چند دهه تأکید بر رشد و شاخص‌های مالی و اقتصادی، این بار جامعه‌شناسان بودند که واژگانی همچون نحوه توزیع ثمرات توسعه و عدالت اجتماعی را وارد ادبیات توسعه کردند و به دنبال آن معنای متعارف توسعه به تدریج تغییر یافت.

در چند دهه اخیر، تغییرات اساسی در پارادایم توسعه متعارف به سمت پارادایم توسعه پایدار صورت گرفته است؛ این تغییرات مبانی متعارف توسعه مانند رشد اقتصادی را کنار گذاشته و ضمن تأکید نسبی بر آن، تلاش‌های اساسی خود را به توسعه انسانی، کیفیت زندگی، رفع محرومیت و فقر روستائی معطوف کرده است (محمدپور، ۱۳۸۴ به نقل از Bin Shari, 1997:99).

در طول دهه‌های بعد از جنگ جهانی که با سلطه دیدگاه نوسازی بر ادبیات توسعه در جهان همراه بود، به کشورهای در حال توسعه یا کشورهایی که در دهه ۱۹۶۰ از سیطره استعماری رها شده بودند، توصیه می‌شد که تجربه کشورهای صنعتی و اروپایی را به‌عنوان یگانه راه نوسازی خود (به‌عنوان مدل راهنما) انتخاب کنند. تصور می‌شد که این کشورها با انتخاب این راه به همان نتایجی دست می‌یابند که کشورهای توسعه‌یافته تجربه کرده‌اند؛ اما بعدها انتخاب این راه از سوی این کشورها با نقد جدی همراه شد.

چگونگی فرایند نظریه پردازی و تحلیل مسائل در جامعه‌شناسی توسعه پایدار روستایی معاصر از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. در واقع اصل محوری در مطالعات اخیر آن است که «هرگونه تلاش در زمینه به‌دست دادن و ارائه هر گونه نظریه و مدل نظری رسمی کاری محال و غیرممکن است». از دیدگاه این رهیافت، هیچ رهیافت پذیرفته‌شده جهان‌شمولی (برای توسعه روستایی) وجود ندارد. نظریات روستایی تحت تأثیر رویکردهای پست‌مدرنیستی باید مکانی، محلی و معطوف به موقعیت‌های خاص باشند و

هرگونه تعمیم نظری یا بررسی جوامع متفاوت روستایی با مدل‌های یکسان و مشابه کاری غیرعلمی است (محمدپور، ۱۳۸۴). در طول ۵۰ سال گذشته، نظریه‌های توسعه بسیار متحول شدند. خلاصه‌ای از این تحولات در قالب مقایسه دو پارادایم جدید و کلاسیک توسعه در جدول شماره ۱ آمده است.

جدول ۱: تحول در پارادایم‌های توسعه

پارادایم جدید	پارادایم کلاسیک	محورهای مقایسه
چندبعدی	تک‌بعدی	ابعاد
کوچک	بزرگ	اندازه و مقیاس پروژه‌ها
مردم و سازمان‌های محلی	دولت	بهره‌برداری و نظارت
دانش بومی	دانش از پیش موجود	جایگاه دانش
پایین به بالا و بالا به پایین	بالا به پایین	جهت برنامه‌ریزی
گفتمانی، افقی	نخبه‌گرا	راهبرد توسعه‌ای
دولت + مردم	دولت	مجری برنامه‌ی توسعه
دولت، سازمان‌های غیرحکومتی	دولت	محور برنامه‌ریزی
زیاد	کم	مشارکت مردم
اصالت انسان	اصالت محیط - ساخت	نقطه‌ی تمرکز
فرابخشی	بخشی‌نگر	نگرش بخشی
نرم‌افزاری	سخت‌افزاری	نوع برنامه‌ها

همزمان با تغییر در نظریه‌پردازی و روش‌شناسی مسلط کمی‌گرا در پارادایم توسعه، روش‌شناسی جدیدی مطرح شد و گسترش یافت که از نظر فلسفی مبتنی بر رهیافت پراگماتیسم، و در برخی ابعاد، و یا رویکردهای تفسیری و انتقادی است (محمدپور، ۱۳۸۹). این روش‌شناسی بسیار وسیع بوده و در برگیرنده روش‌های تحقیق متنوعی است که عموماً به اقدام‌پژوهی مشارکتی موسوم است. با توجه به این‌که روش ارزیابی

مشارکتی روستایی^۱ یکی از روش‌های رایج و البته مهم در این روش‌شناسی گسترده است، ابتدا به اختصار به خاستگاه، اصول نظری و شیوه‌های عملی آن اشاره می‌شود، سپس براساس روش‌شناسی مذکور، گزیده‌ای از شواهد و یافته‌های پژوهش توسعه‌ی محلی در مناطق حاشیة شهرستان بهار، از توابع استان همدان که تحت نظر بانک جهانی صورت گرفت، طرح و بررسی می‌شود.

۱) اقدام‌پژوهی مشارکتی به‌مثابه نظریه و روش

در این تحقیق از روش‌شناسی اقدام‌پژوهی برای اجرای عملیات تحقیق استفاده شده است. این نوع روش‌شناسی به‌طور همزمان هم نظریه و هم روش تلقی می‌شود. به عبارت دیگر این روش‌شناسی ضمن ارائه رویه‌های فنی برای اجرای تحقیق، بر ساخت ایده‌ها و دیدگاه‌های مبتنی بر دانش بومی افراد تأکید کرده و از کاربردی رویکردهای نظری قیاسی و پیشین‌پرهیز می‌کند (محمدپور، ۱۳۸۹ ب). اقدام‌پژوهی مشارکتی دارای اسامی گوناگونی از قبیل بررسی مشارکتی، اقدام‌پژوهی مشارکتی، کنش‌پژوهی مشارکتی، بررسی عملی، تحقیق عملی مشارکتی، تحقیق عملی مبتنی بر اجتماع، تحقیق مشارکتی و بررسی مشارکت‌ساز است (Reason, 1994; Stringer, 1999; Tetly & Hanson, 2001). این عناوین متفاوت، ارائه تعریفی مشخص از این روش را دشوار می‌سازد. گرینوود و لوین (Greenwood & Levin, 1998) این نوع تحقیق را «به عنوان تحقیق اجتماعی که توسط تیمی مشتمل بر محقق عملی حرفه‌ای و اعضای یک سازمان یا یک اجتماع با هدف بهبود موقعیت آنها صورت می‌گیرد» تعریف می‌کنند. ویتتر و مون‌گیدینگز (Winter & Munn-Giddings, 2001) نیز تحقیق عملی را به‌مثابه «شکلی از تحقیق اجتماعی که مردم را در فرایند تغییر درگیر ساخته و مبتنی بر کنش سازمانی حرفه‌ای یا کنش اجتماع‌محور است» تعریف می‌کنند. بنت (Bennett, 2001:1) بر این باور است که «تحقیق عملی نخستین و پیش‌روترین فعالیت گروهی است». ریزن و برادبری (Reason & Bradbury, 2001: 156) اقدام‌پژوهی را

این‌طور تعریف کرده‌اند:

«یک فرایند دموکراتیک مشارکتی مرتبط با توسعه دانایی عملی در زمینه تعقیب اهداف ارزشمند انسان است و در یک جهان‌بینی مشارکتی ریشه دارد. این روش درصدد بازپیوند کنش و اندیشه، و نظریه و روش است. در مشارکت با دیگران، در تعقیب راه‌حل‌های عملی مسائلی که بر مردم فشار وارد می‌کنند، این روش به‌طور عمومی‌تر نگران بالندگی افراد در اجتماعات آنهاست.»

از نظر تاریخی نخستین کسی که واژه تحقیق عملی را ابداع کرد و به کار برد، کورت لوین روان‌شناس اجتماعی بود. وی خیلی ساده بیان کرد که برای ایجاد تغییر در افراد، باید آنها را آزاد گذاشت و ساختارهای مسلط را از آنها دور کرد. نظریه تغییر لوین همچنان یکی از مدل‌های مؤثر در تغییر اجتماعی است (محمدپور، ۱۳۸۹ب). این نظریه بعد از جنگ جهانی دوم به تدریج گسترش یافت.

اقدام‌پژوهی مشارکتی از نظر پارادایمی مبتنی بر پارادایم پراگماتیسم است، گرچه برخی از اصول آن در ارتباط با پارادایم‌های تفسیرگرایی و انتقادی نیز هست. مهم‌ترین بنیان‌های فلسفی پراگماتیسم عبارت‌اند از: کنش معطوف به عمل، اجتناب از مجادلات رویکردی و روش‌شناختی، بازگشت به زندگی روزمره به‌عنوان بستر نظریه و روش عمومی کنشگران، تأکید بر عقل سلیم به‌مثابه منبع دانش و «ذخیره معرفتی»، توجه به ماهیت هم - ساخته واقعیت (محمدپور، ۱۳۸۹الف). از این‌رو، این روش بر اهمیت مشارکت علمی و حل مسائل واقعی زندگی تأکید داشته و بر ارزش‌های مشترک و معیارهای محققان و افراد درگیر به‌طور یک‌جا متمرکز می‌شود. دیویی، پیرس، بتلی و هربرت مید از مهم‌ترین اندیشمندان پراگماتیست هستند.

ویژگی مهم این روش آن است که زمینه اجتماعی در آن لحاظ شود و مسائل واقعی (و نه فی‌نفسه نظری) را بیان می‌دارد. بر همین اساس، مشخصه عمده معرفت‌شناختی آن این است که دانش از طریق فرایندهای ارتباطی تعاملی و تعاونی و نیز با ارجاع به شعور

1. stock knowledge

عامیانه و در امتداد دانش علمی ساخته می‌شود که در آن سهم همه‌ی مشارکت‌کنندگان جدی گرفته می‌شود. از نظر هستی‌شناختی نیز تحقیق عملی^۱ تنوع تجربه و ظرفیت‌ها را در گروه یا اجتماع محلی به عنوان فرصتی جهت دستیابی به غنای فرایند تحقیق - کنش تلقی می‌کند. معانی و نتایج به‌دست‌آمده در فرایند این نوع تحقیق به کنش اجتماعی می‌انجامد. به‌علاوه، این تعاملات کنش نیز به ساختن معانی جدیدی منتهی می‌شوند. کیفیت یافته‌ها و ارزیابی عمومی در این نوع تحقیق بر این معیار مبتنی است که آیا کنش‌های انجام‌شده به حل مسئله کمک می‌کنند (معیار کارپذیری^۱) و به کنترل مشارکت‌کنندگان بر موقعیت آنان منتهی می‌گردد (محمدپور، ۱۳۸۹ الف، ۱۳۸۹ ب، ۱۳۸۹ ج).

مهم‌ترین اصول اقدام‌پژوهی مشارکتی که رهیافت‌های روشی متعدد، از جمله ارزیابی روستائی مشارکتی، را در بر می‌گیرد، عبارت‌اند از:

الف) تحقیق عملی مشارکتی یک فرایند اجتماعی است: به این معنا که آگاهانه «رابطه بین حوزه‌های فردی و اجتماعی» را واکاوی می‌کند. این نوع تحقیق در می‌یابد که «هیچ فردی‌شدنی بدون اجتماعی‌شدن و هیچ اجتماعی‌شدنی بدون فردی‌شدن ممکن نیست». فرایند فردی‌شدن و اجتماعی‌شدن روابط فردی و اجتماعی را در همه حوزه‌هایی که ما خود را در آن می‌یابیم، شکل می‌دهد.

ب) اقدام‌پژوهی مشارکتی، مشارکتی است: به این معنا که مردم را در فرایند بررسی و واکاوی دانش (تفهم، مهارت و ارزش‌ها) و مقولات تفسیری (شیوه‌ای که به کمک آن مردم خود و کنش‌هایشان را در جهان مادی و اجتماعی تفسیر می‌کنند) درگیر می‌سازد.

ج) اقدام‌پژوهی مشارکتی، عمل‌گرا و تعاونی است: به این معنا که مردم را در فرایند بررسی روش‌هایی که آنها را با دیگران در تعاملات اجتماعی پیوند می‌دهد، درگیر می‌سازد. مردم با استفاده از این روش، روش‌های ارتباطی، تولید و سازمان اجتماعی را بررسی کرده و تعاملات خود را با استفاده از تغییر رفتارهای خود بهبود می‌بخشند.

د) اقدام‌پژوهی مشارکتی، رهایی‌بخش است: هدف این نوع روش، کمک به مردم

جهت بازیابی و رهایی خود از فشارها و محدودیت‌های «ساختارهای اجتماعی» ناخرسند، ناعادلانه، غیرتولیدی و غیرعقلانی است که خود - توسعه‌ای و حق تعیین سرنوشت شخصی آن‌ها را محدود می‌کند.

ه) اقدام پژوهی مشارکتی، انتقادی است: هدف این نوع تحقیق، کمک به مردم جهت رهایی از فشارهای رایج در «رسانه‌ی اجتماعی» است که از طریق آن مردم به روابط خود شکل تعاملی - زبان آن‌ها (گفتمان)، شیوه‌های کار و روابط اجتماعی قدرت (که از آن طریق همبستگی، تفاوت، ورود و طردشدگی را تجربه می‌نمایند) - می‌دهند.

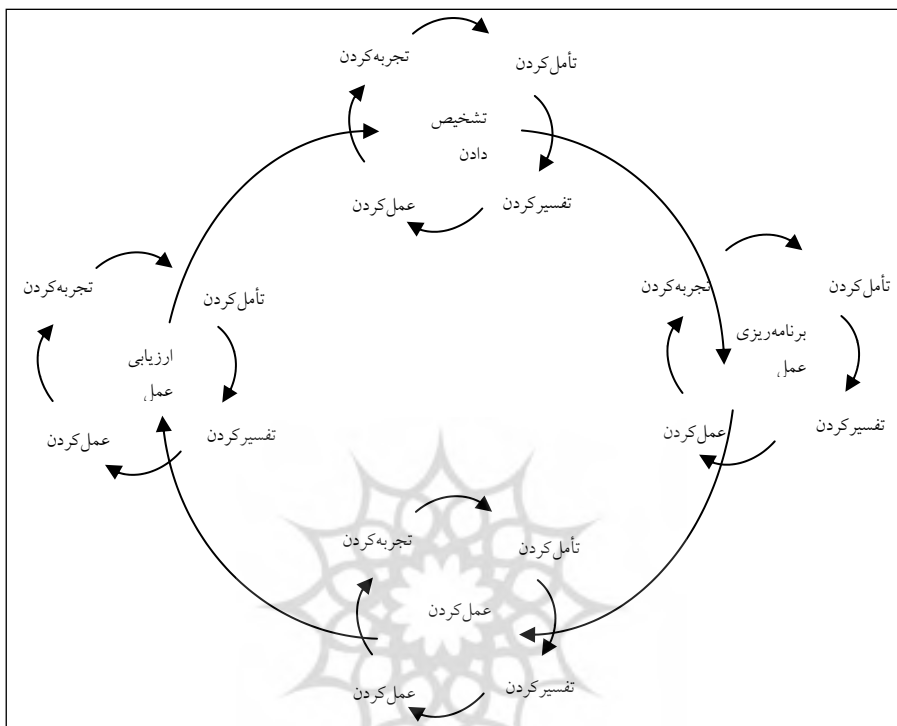
و) اقدام پژوهی مشارکتی دارای ماهیت بازاندیشانه (گفتمانی، دیالکتیک) است: که هدف آن کمک به مردم به منظور بررسی واقعیات جهان اجتماعی در جهت تغییر آن و به نوبه‌ی خود تغییر واقعیت برای بررسی آن است.

ز) اقدام پژوهی مشارکتی درصدد دگرگونی همزمان در نظریه و روش است: از این نظر، هدف این تحقیق، تشریح و توسعه هر کدام از آن‌ها - از طریق تفکر انتقادی هم در مورد نظریه و روش و هم در مورد پیامدهای آن‌ها - در ارتباط با دیگری است (Kemmis & McTaggart, 2005: 566-568).

این روش برخلاف روش‌های کمی و در راستای روش‌های کیفی ویژگی ماریچی و دورانی دارد. محمدپور (۱۳۸۹ب) فرایند عمومی اجرای این نوع تحقیق را چنین ذکر می‌کند:

- برنامه‌ریزی برای یک تغییر؛
 - عمل کردن و مشاهده کردن فرآیندها و پیامدهای تغییر؛
 - تأمل درباره این فرآیندها و پیامدها؛
 - برنامه‌ریزی مجدد؛
 - عمل کردن و مشاهده کردن مجدد؛
 - تأمل مجدد و... به همین ترتیب.
- این مراحل در قالب نمودار شماره ۱ ترسیم شده است.

نمودار ۱: چرخه یادگیری تجربه محور در طرح های اقدام پژوهی

منبع: محمدپور، ۱۳۸۹ الف: ۳۸۱

۲) توسعه محلی و تبیین مسئله فقر

توسعه محلی به عنوان یکی از جدیدترین مکانیزم های برنامه ریزی توسعه بر بنیاد مشارکت مردم محلی و توجه ویژه به تفاوت نیازها و امکان های هر منطقه برای طی کردن فرایند گذار به سمت

بهبود و توسعه استوار است. این نوع توسعه به راهبرد ارزیابی اجتماعی^۱ متکی است تا بر مبنای آن اطلاعات لازم برای برنامه‌ریزی مشارکتی توسعه را کسب کند. (پیران، ۱۳۸۱).

از این‌رو، ارزیابی اجتماعی در طرح‌های توسعه محلی جایگاه مهمی دارد. معمولاً در تدوین گزارش ارزیابی اجتماعی از روش‌های کیفی و مشارکتی به دلیل ماهیت تحقیق و سایر پارامترهای موجود، کارایی بسیار بالای روش PRA^۲ یا روش موسوم به ارزیابی مشارکتی و تشکیل گروه‌های بحث^۳ - که با هدف توانمندسازی مردم جهت ارتقاء دانش خود از شرایط زندگی، فعالیت و محیط پیرامون طراحی شده است - از فنون متعارف کمی مانند مصاحبه ساخت‌یافته یا پرسشنامه استفاده نمی‌شود. در این رهیافت، مردم تنها عاملان کمک به فرایند گردآوری اطلاعات و داده‌های مورد نیاز پرسشگران نیستند. روش ارزیابی مشارکتی به دلیل ویژگی‌های منحصر به فردی که دارد در گروه‌های کوچک و مناطق روستایی روش کارآمدی محسوب می‌شود. اهداف مختلف این رهیافت در تحقیق کنونی در نواحی حاشیه‌ای شهرستان بهار عبارت بودند از:

- شناسایی نیازها؛^۴
 - اولویت‌بندی این نیازها؛^۵
 - بررسی عملی یا امکان‌پذیری طرح‌های عملیاتی و تحقق اهداف و نیازهای توسعه؛
 - اجرای طرح‌های نظارتی و ارزشیابی.^۶
- مطالعات اسنادی و همچنین مصاحبه‌های باز با شوراهای کارگزاران محلی، مشاهده‌های میدانی^۷، ترغیب شوراهای تهیه گزارش از مسائل و مشکلات موجود و مصاحبه با

1. social assessment
2. participatory rural appraisal
3. discuss & focused group
4. identification of needs
5. priority of needs
6. evaluation & monitoring
7. field observations

بخشداران و کارگزاران محلی دولت از شیوه‌های دیگر این مطالعه بود. در این خصوص، محورهای زیر مد نظر قرار گرفتند:

- مطالعه خروجی اجرای تکنیک PRA؛
 - بررسی دستاوردهای مطالعات اسنادی؛
 - بررسی دستاوردهای مشاهدات و بازدیدها؛
 - بررسی نتایج تبادل نظر با کارگزاران محلی مانند مروجان کشاورزی و کارکنان مراکز خدمات کشاورزی، مسئولان ادارات محلی؛
 - ارزیابی نتایج تبادل نظر با شوراها.
- ارزیابی اجتماعی^۱ و برنامه عملیاتی محلی^۲ برای هر خوشه به وسیله تیمی شامل شورای اسلامی محل^۳، واحد خدمات پشتیبانی فنی^۴ و کارشناسان محلی^۵ انجام شد و توانست از طریق فرایند مشارکتی عناصر محلی را به همکاری با خود ترغیب کند. در بخش مطالعات اسنادی نیز چگونگی روند توسعه در گذشته و حال بررسی شد. در بخش مشاهدات، گروه تحقیق ضمن بازدید از کلیه خوشه‌ها و سایت‌های فقر منتخب گزارش‌های خود را آماده کرد. تدوین این گزارش‌ها با توجه به دستاوردهای حاصل از مطالعات اسنادی، جلسات بحث، مشاهدات و ارزیابی اجتماعی به یافته‌های قابل قبولی دست یافت:
- شناخت وضع موجود، کاستی‌ها و مشکلات اساسی روستاییان؛
 - شناخت توانمندی‌های مردم؛
 - بررسی موانع مشارکت مردم در امر همکاری و مشارکت با سازمان‌ها و نهادهای ذی‌ربط؛

1. social assessment
2. community action Plan
3. local council
4. technical support unit
5. local experts

- آگاهی از وضعیت گروه‌های آسیب‌پذیر و ناتوان، جوانان و زنان در معرض خطر^۱؛
- شناسایی پتانسیل‌ها و منابع انسانی، مالی، مادی و نهادی موجود؛
- شناسایی نیازهای دارای اولویت^۲.

هدف همه برنامه‌های توسعه، کاهش فقر و کم‌کردن شکاف طبقاتی است. در اغلب تعاریف توسعه (تودارو، میردال و غیره) موضوع فقر و مبارزه با آن به‌عنوان یکی از اهداف محوری توسعه ذکر شده است. در هر گزارش ارزیابی اجتماعی باید فقر را به خوبی توصیف و تبیین کرد و در مورد استراتژی‌های لازم و مناسب برای مقابله با آن بحث کرد (نقدی، ۱۳۸۱).

هدف اساسی پروژه توسعه محلی نیز کاهش فقر، کاهش هزینه‌های ناشی از تغییرات اجتماعی و نیز تمرکززدایی و جلب مشارکت مردم در همه مراحل پروژه به‌منظور اجرای درست و منطقی آن، رفع موانع موجود، ارتقاء توانمندی نهادهای محلی، کمک به افزایش تفاهم بین دولت و نهادهای محلی است. در این خصوص از منابع اطلاع‌رسانی متعددی به‌عنوان اطلاع‌رسانان کلیدی در فرایند ارزیابی اجتماعی استفاده شد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

- شورای اسلامی
- افراد با تجربه در هر منطقه‌ای از شهر یا روستا
- سازمان‌های غیردولتی^۳
- زنان
- جوانان
- افراد خیر صاحب‌نام (معتمد)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. youth and women at risk
2. priority of needs
3. NGO

۴) یافته‌ها

در ادامه، به‌عنوان نمونه، گزیده‌ای از نتایج اجرای ارزیابی اجتماعی در مناطق روستایی و حاشیه‌ای شهر بهار از توابع استان همدان در قالب طرح توسعه محلی (طرح مشترک با بانک جهانی) ارائه می‌شود (نقدی و همکاران، ۱۳۸۴). در این طرح ارزیابانه، افراد شرکت‌کننده در تحقیق به مشکلات اقتصادی زیر اشاره داشته‌اند.

- مشکل بی‌کاری به‌صورت آشکار - فصلی و پنهان؛

- عدم دسترسی مناطق محروم به شغل مناسب؛

- سوء تغذیه؛

- وجود مشاغل کاذب؛

- درآمد پایین؛

- ازدیاد جمعیت؛

- عدم استفاده مناسب از سایت‌های تاریخی؛

- عدم استفاده مناسب از منابع آب؛

- کشاورزی و دامداری سنتی؛

- عدم یکپارچگی و تسطیح زمین‌های کشاورزی؛

- عدم تعاونی‌های تولید و پخش محصولات کشاورزی؛

- تورم اقتصادی؛

- عدم امکانات مناسب جذب توریسم.

جداول شماره ۳ و ۴، تغییرات به‌وجود آمده طی سال‌های اخیر را در منطقه مورد مطالعه از منظر ساکنان آن نشان می‌دهد.

جدول ۳: وضعیت شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی (در سال‌های اخیر) در شهرستان بهار

زمینه	شاخص‌ها	وضعیت	نتایج مهم و اساسی
تحصیلات	سطح سواد عمومی	زیاد شده	دانش عمومی بیشتر
	فارغ التحصیلان دیپلمه	زیاد شده	نیروی انسانی کارآمد و بیکاری
	فارغ التحصیلان دانشگاه	زیاد شده	نیروی انسانی متخصص
	تحصیلات عالی زنان	زیاد شده	احساس توانمندی زنان
فرهنگی	تلویزیون	زیاد شده	(۱) سرگرمی (۲) دانش عمومی (۳) مهاجرت
	رادیو	زیاد شده	(۱) سرگرمی (۲) دانش عمومی
	رسانه‌های نوشتاری	زیاد شده	دسترسی به اطلاعات نوشتاری
	سایر رسانه‌ها	زیاد شده	افزایش اطلاعات و سرگرمی
اجتماعی	مشارکت	زیاد شده	حل مشکلات
	NGO	در حال افزایش	توانمندسازی و مشارکت
	تماس با مقامات محلی	تحت کنترل	(۱) هماهنگی بیشتر (۲) اعتماد به دولت
	ازدیاد جمعیت	زیاد شده	افزایش فقر
	انحرافات اجتماعی	زیاد شده	گسترش بیماری
	فاصله طبقاتی	اضافه شده	(۱) فاصله زیاد بین ساختار سنتی و مدرن (۲) وجود فقر و گروه‌های آسیب‌پذیر زیاد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۴: پراکندگی اقتصادی و امکانات اولیه به تفکیک شاخص‌ها و نتایج آنها در شهرستان بهار

زمینه	شاخص‌ها	وضعیت	نتایج مهم و اساسی
اقتصادی	تولیدات کشاورزی	تا اندازه‌ای تغییر یافته	عدم کفاف درآمد
	فروش تولیدات کشاورزی	تا اندازه‌ای تغییر پیدا کرده	تا حدی بهبود زندگی
	منابع آب	در حال کاهش	کم آبی و کاهش درآمد
	روش کشاورزی	در حال تغییر	مکانیزه شدن
	مصرف آب شرب	توسعه یافته	بالا رفتن ضریب سلامتی
	سوء تغذیه	کم شده	بهبود شرایط جسمانی
بهداشت	واکسیناسیون	زیاد شده	کاهش مرگ و میر و بیماری‌ها
	بهداشت خانواده	توسعه پیدا کرده	کنترل جمعیت
	سیستم فاضلاب	غیر بهداشتی	کم شدن ضریب سلامتی عمومی
	سیستم زباله	غیر اصولی	کم شدن ضریب سلامتی عمومی
	تخریب محیط زیست	زیاد شده	آلودگی منابع آب
	بیمه خدمات درمانی	زیاد شده	دسترسی به خدمات بهداشتی
	بیمه‌های بیکاری	زیاد شده	امنیت اجتماعی بیشتر

۵) فقر، آسیب‌پذیری و راهبردهای اتخاذی گروه‌های آسیب‌پذیر

بیشتر افرادی که در مورد آن‌ها مطالعه می‌شود، به‌خصوص در مناطق فقیر، زیر خط فقر هستند. حدود ۷۰ درصد خانواده‌ها درآمد کمتر از ۱۲۰ هزار تومان دارند (۱۵۰ دلار هر ماه در زمان ارزیابی). عدم دسترسی به خدمات شهری، فقدان امکانات اولیه، سوء تغذیه و نازل بودن امکانات بهداشتی از شاخص‌های فقر در شهر بهار هستند. گروه‌های فقیر عبارت‌اند از: خانواده‌های بی‌زمین و کم‌زمین، مهاجران روستایی، سالمندان و معلولان، کارگران بخش کشاورزی و خدماتی.

راهبردهای اتخاذشده از سوی گروه‌های آسیب‌پذیر برای مقابله با فقر عبارت‌اند از:

- استفاده از حمایت‌های کمیته‌ی امداد و سازمان بهزیستی؛
- جلب حمایت خویشاوندان؛
- حمایت همسایگان و افراد خیر؛
- درگیر شدن در انحرافات اجتماعی (قاچاق مواد مخدر، اعتیاد، دزدی و غیره)
- مهاجرت از روستا به شهر. جداول شماره ۵ و ۶، مشکلات متفاوت ساکنان منطقه و درخواست‌های آن‌ها را عنوان می‌کند.

جدول ۵: مشکلات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و بهداشتی فقر در شهرستان بهار

مشکلات	اهمیت	مورد درخواست	پیشنهاد محلی
آموزش	خیلی زیاد	فضای آموزشی	ساخت و تجهیز دانشگاه پیام نور
بهداشت	خیلی زیاد	خدمات درمانی	ایجاد و توسعه بیمارستان ۴۶ تختخوابی
آموزش	خیلی زیاد	رشته‌ی دامداری و فنی حرفه‌ای	ایجاد دامداری و مدرسه فنی حرفه‌ای
بهداشت	خیلی زیاد	آب شرب بهداشتی	توسعه و تجهیز شبکه آبرسانی
خدمات بهداشتی	خیلی زیاد	بهداشت عمومی	توسعه و تجهیز شبکه بهداشت
خدمات	خیلی زیاد	قابل دسترسی برای همه مناطق	بهسازی معابر عمومی
فرهنگی	خیلی زیاد	مراکز فرهنگی	احداث فرهنگ‌سرا
فرهنگی و توریسم	خیلی زیاد	توسعه جذب توریسم	ایجاد مراکز توریستی
اجتماعی	خیلی زیاد	محیط سالم	ایجاد مراکز بازپروری و کارگاه‌های آموزشی
اجتماعی	خیلی زیاد	آموزش جوانان	کارگاه‌های آموزشی جوانان
اجتماعی	خیلی زیاد	کمک به بانوان	کارگاه‌های آموزشی برای زنان
ورزش	متوسط	سالن‌های ورزشی	ساخت سالن ورزشی برای بانوان
سرگرمی و تفریح	زیاد	پارک و مراکز تفریحی	احداث پارک (بانوان)
خدمات	خیلی زیاد	پایانه مسافری	احداث پایانه مسافری

جدول ۶: پراکندگی مشکلات اقتصادی مورد نیاز و مربوط به خوشه‌ی فقر

مشکلات	اهمیت	مورد درخواست	پیشنهاد محلی
کارهای زیربنایی	خیلی زیاد	اشتغال‌زایی	ایجاد مراکز صنعتی و کارخانه‌های مواد غذایی
آبیاری کشاورزی	خیلی زیاد	سیستم آبیاری مدرن	آبیاری تحت فشار و جمع‌آوری آب‌های سطحی
خدمات	خیلی زیاد	دسترسی فقرا به مسکن	بازسازی خانه‌های قدیمی در محله‌های قدیمی
بیکاری	زیاد	اشتغال‌زایی	تأسیس بازارچه خدمات کشاورزی
بیکاری	خیلی زیاد	اشتغال‌زایی	ایجاد واحدهای صنعتی
بیکاری	خیلی زیاد	اشتغال‌زایی (برای زنان)	ایجاد کارگاه‌های تولیدی برای زنان
بیکاری	خیلی زیاد	دسترسی به بازار خرید	تأسیس تعاونی

طرح‌های مستخرج از روش PRA در منطقه راه‌هموار از توابع شهر لالچین همدان نیز با توجه به شدت مشکلات، نیازها و اولویت‌ها، توانمندی و ظرفیت‌های محل، امکان‌سنجی، تأکید بر اهداف طرح LDF و با برجسته‌کردن شاخص‌های دسترسی به خدمات، ظرفیت‌سازی محلی، نظارت و ارزیابی نهادهای محلی در جدول شماره ۷ آمده است.

جدول ۷: معرفی طرح‌های امکان‌سنجی و شاخص‌های اولویت آن‌ها در سایت فقر راه‌هموار

ردیف	طرح	شاخص‌های اصلی طرح		امکان‌سنجی
		امکان دسترسی به خدمات	ظرفیت‌سازی محلی و آموزشی	
۱	احداث مدرسه دخترانه	دسترسی دختران	تساوی جنسیتی	مشارکت
۲	بهینه‌سازی فاضلاب	تأمین سلامتی اهالی	اجرای برنامه آموزش بهداشت	ایجاد اشتغال
۳	آبرسانی به روستا	دستیابی به آب آشامیدنی	اجرای برنامه آموزشی	وجود آمادگی لازم
۴	راه‌اندازی واحدهای دامپروری و اصلاح نژاد	ایجاد درآمد لازم و امکان اشتغال	ارائه برنامه‌های آموزشی و بالابردن ظرفیت آن‌ها	آمادگی مردم و دام موجود

ادامه جدول ۷

۵	احداث دبیرستان دخترانه و پسرانه محل	دسترسی به خدمات به ویژه اقشار آسیب پذیر	ظرفیت سازی محلی و بالابردن توانایی علمی تمامی اهالی	آمادگی کامل اهالی
۶	تجهیز خانه بهداشت	امکان دسترسی به خدمات بهداشتی	ارائه آموزش در زمینه بهداشت عمومی، تنظیم خانواده و ...	آمادگی لازم
۷	کمک به احداث حمام منازل	امکان دسترسی به خدمات بهداشتی محل	بالارفتن بهداشت عمومی	آمادگی و ظرفیت لازم در محل
۸	اصلاح نژاد دام های محل	افزایش درآمد اهالی	بالابردن ظرفیت آموزشی محل	توانایی های لازم
۹	برگزاری دوره آموزشی	افزایش درآمد اهالی	بالارفتن آگاهی های عمومی مردم	وجود توان لازم
۱۰	احداث کارگاه فنی	افزایش توان مالی	افزایش آگاهی های عمومی	وجود امکانات مناسب
۱۱	کارگاه توانمندسازی	افزایش آگاهی عمومی	افزایش آگاهی، مشارکت و ظرفیت	آمادگی محل
۱۲	کارگاه صنایع دستی بانوان	افزایش توان مالی	بالارفتن ظرفیت و توان مالی	آمادگی و نیاز محل
۱۳	حفر چاه عمیق	افزایش منابع آب	بالارفتن ظرفیت فیزیکی محل	آمادگی و نیاز محل
۱۴	بهسازی معابر عمومی	تسهیل در عبور و مرور	تقویت ارتباطات روستا	آمادگی و نیاز محل
۱۵	احداث کارگاه صنایع دستی	ایجاد اشتغال و درآمد	کاهش بیکاری و افزایش توان	آمادگی و نیاز محل

با توجه به پتانسیل ها، توانمندی و مشارکت خوشه های فقر لازم بود از ساختار فرهنگی، اجتماعی و قابلیت های مذهبی نهایت بهره برداری به عمل آید. مجاری و ابزارهای

درگیر ساختن مردم عبارت بودند از: شورای اسلامی، افراد با تجربه در هر منطقه‌ای از شهر، سازمان‌های غیرحکومتی، زنان، جوانان و افراد خیر صاحب نام (مشهور). بعد از گردآوری داده‌های لازم، ظرفیت‌ها و قابلیت‌های منطقه، که با پروژه‌های LDF منطبق هستند، به شرح زیر عنوان شدند:

- زمین‌های مستعد کشاورزی؛
- بخش خدماتی فعال؛
- شورای اسلامی فعال؛
- انگیزه بالا، مشارکت‌پذیری، وجود جوانان و نیروی انسانی تحصیل‌کرده.
- همچنین، طرح‌های پیشنهادی مردم در سایت بهار به شرح زیر عنوان شدند:
- ساخت خانه‌های ارزان‌قیمت؛
- ایجاد کارگاه آموزش کشاورزی و دامداری؛
- اصلاح سیستم دفع فاضلاب شهر؛
- بازسازی حمام عمومی؛
- ایجاد بازارچه محصولات و خدمات کشاورزی؛
- ساخت هنرستان؛
- بازسازی معابر عمومی؛
- کارگاه توانمندسازی زنان و جوانان؛
- کمک به تکمیل مرکز آموزش فنی و حرفه‌ای.

۶) بحث و نتیجه‌گیری

تجربه اجرای توسعه مبتنی بر پارادایم‌های کل‌نگر و سخت‌افزارانه مانند نوسازی و بدیل‌های تغییر یافته بعدی و تلاش چندین دهه‌ای سازمان‌های بین‌المللی مانند بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول و برنامه عمران سازمان ملل متحد عموماً با آرمان‌های مدنظر توسعه فاصله زیادی داشته و خروجی برنامه‌های توسعه به انسانی‌تر و عادلانه‌تر کردن جوامع هدف منجر

نشوند. از این رو، متولیان توسعه مجبور شدند در نگرش به توسعه و مدل‌های اجرایی آن تجدیدنظر کنند و لذا توسعه محلی در خلاصه‌ترین شکل ناشی از مسئله فوق است.

توسعه محلی که اقدام‌پژوهی مشارکتی و اصول نظری و روشی آن را به خدمت می‌گیرد، با هدف توجه بیشتر به تفاوت‌ها و توان‌های توسعه‌خواهی مناطق و هم‌گامی و مشارکت مخاطبان در کلیه مراحل برنامه‌ریزی توسعه مطرح شده است. امروزه روش، یا به بیان بهتر، فن ارزیابی مشارکتی به‌عنوان یکی از فنون جدید در مطالعات اجتماعی - اقتصادی و توسعه مشارکتی ابداع شده که ضمن دارا بودن ویژگی‌های منحصر به فرد قابلیت به‌کارگیری وسیع به‌ویژه در گروه‌های کوچک و جوامع محلی مانند روستاها، و حتی در مقیاس‌های محله در شهر را دارد. مزیت عمده آن مشارکتی بودن، عینی بودن و انعطاف‌پذیری زیاد آن در اجرا و پرهیز از ایجاد کادر بسته برای فرد پاسخ‌گوست و از هرگونه القای پیشین ایده‌ها به‌دور است؛ هم‌چنین در این نوع تحقیق از نظریه‌پردازی‌های پیچیده و گاه مبهم دوری شده و بر مسایل واقعی در جهان واقعی سوژه‌ها تمرکز می‌شود.

مقاله حاضر که با رویکرد نوین به توسعه و استفاده از روش‌شناسی اقدام‌پژوهی انجام شد، نشان داد که دانش بومی افراد مورد مطالعه می‌تواند بازاندیشانه و آگاهانه به طرح مسایل پیش روی آن‌ها پردازد. به این معنا که افراد مورد مطالعه، منفعل نیستند، بلکه به‌طور فعالانه جهان زندگی خود را درک کرده و برای آن راهبردهایی بومی و مبتنی بر دانش محلی طراحی و تدوین می‌کنند. گرچه ممکن است یافته‌های تحقیق در جهت نتایج دیگر مطالعات کلاسیک در جوامع مشابه باشند، اما نکته کلیدی آن است که از منظر ساکنان منطقه بازنمایی و عنوان شده‌اند. این امر به برنامه‌ریزان و سیاست‌گزاران کشور کمک می‌کند تا از صرف هزینه‌های اضافی و جانبی جهت توسعه یک‌سویه، نخبه‌گرایانه و دولت‌محور مناطق دوری کرده و درعوض بر مسایل و مشکلات اساسی مردم متمرکز شوند. مشکلات و مسایل مناطق کشور و از جمله منطقه مورد مطالعه متأثر از بسترهای خاص اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی آن‌ها بوده و استفاده از مدل‌های عام توسعه به تنهایی قادر نیست این مشخصه‌های ممتاز را دریابد.

- پیران، پرویز. (۱۳۸۱)، **ارزیابی سریع اجتماعی**، تهران: بانک جهانی و وزارت کشور.
- نقدی، اسداله. (۱۳۸۱)، **بررسی نیازهای شغلی دختران روستایی**، همدان: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان همدان.
- نقدی، اسداله و همکاران. (۱۳۸۴)، **گزارش ارزیابی اجتماعی (SA) صندوق توسعه محلی LDF**، پروژه مشترک بانک جهانی و استانداری همدان.
- محمدپور، احمد. (۱۳۸۴)، «نظریه و روش در مطالعات توسعه پایدار روستایی»، **مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بوعلی سینا**، همدان.
- محمدپور، احمد. (۱۳۸۹الف)، **روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی**، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد. (۱۳۸۹ب)، **ضد روش: منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی** (جلد ۱)، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد. (۱۳۸۹ج)، **فرا روش: بنیان‌های فلسفی و عملی روش تحقیق ترکیبی در علوم اجتماعی و رفتاری**، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
- Bennett, O. M, (2000), **Action Research: Reflective Practice in Occupational Therapy Education**, Education: **Special Interest Section Quarterly**, 19(4), 1-2.
- Bin Shari, Ishak, (1997), "Globalization and Human Development", In, Culture, Development and Emancipation: The Search For New Paradigm. **Asia Leadership Journal**.
- Greenwood, Davydd J. and Morten Levin, (1998), **Introduction to Action Research: Social Research For Social Change**, Thousand Oaks, Cliff: Sage Publications.
- Kemmis, S. and McTaggart, R. (2005), **Participatory Action Research**. In N. Denzin and Y. Lincoln (Eds.) **Handbook of Qualitative Research**, Second Edition, pp. 567-605, Beverley Hills CA: Sage.
- Reason, Peter, (1994), **Participation in Human Inquiry**, London: Sage Publications.
- Reason P, & Bradbury H. (2001), **Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice**, London: Sage Publications.
- Steringer, E. T. (1999), **Action Research**, Second Edition, London: Thousand Oaks, CA.: Sage Publications.

- Tetley, J. & Hanson, E. (2000), **Participatory research**. Nurse Researcher, 8, (1), 69-88.
- Winter, Richard and Carol Munn- Giddings, (2001), **A Handbook for Action Research in Health and Social Care**, London, Rutledge Press.

